

آثار گناه در اسلام

زهرا اردی¹

چکیده

گناه به عنوان عملی که مخالفت با اراده الهی است باعث سرپیچی انسان می شود. پدیده‌ای با پیامدهای عمیق و گسترده در ابعاد مختلف زندگی فردی و اجتماعی انسان محسوب می‌شود. بررسی این آثار از آن جهت ضروری است که می‌تواند زوایای پنهان تخریب‌پذیری نفس انسان و جامعه را نمایان ساخته و راهگشای پیشگیری از این آسیب‌ها باشد. این پژوهش با روش توصیفی و گردآوری کتابخانه‌ای و با مراجعه به منابع اسلامی قرآن و روایات به بررسی این آثار پرداخته است. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که از مهم‌ترین آثار فردی گناه می‌توان به قساوت قلب، رویگردانی از خداوند و قرار گرفتن در آستانه کفر، محرومیت از آمرزش الهی، نابودی اعمال نیک گذشته، مرگ زودرس و تأثیر منفی بر روزی و معیشت انسان اشاره کرد. در بعد اجتماعی نیز گناهان باعث نابودی محیط زیست، بروز قحطی‌ها، ویرانی شهرها و سقوط تمدن‌ها و ملت‌ها می‌شوند. این پژوهش نشان می‌دهد که گناه تنها یک تخلف شخصی نیست، بلکه عاملی کلیدی در بروز بحران‌های گسترده فردی و اجتماعی است.

کلید واژه: آثار گناه، آثار ذنب، اسلام

گناه به عنوان سرپیچی از فرامین الهی و تعدی از حدود شرعی، پدیده‌ای است که از سویی رابطه انسان با خالق خویش را دچار اختلال می‌سازد و از سوی دیگر، تأثیراتی عمیق و ماندگار بر وجود فرد گناهکار و نیز بستر اجتماعی زندگی او بر جای می‌گذارد. قرآن کریم و روایات معصومین (ع) به عنوان دو منبع اصیل در اندیشه اسلامی، با نگاهی جامع و چند بعدی، به تبیین ابعاد مختلف این پدیده پرداخته‌اند. با وجود تصور رایج که گناه را تنها امری شخصی و مربوط به آخرت فرد می‌داند، آموزه‌های دینی ما حاکی از آن است که گناهان، علاوه بر آثار اخروی و فردی، دارای پیامدهای ملموس و گسترده اجتماعی نیز هستند. این پیامدها می‌تواند به صورت وقوع بلایا، کاهش برکات، نابودی محیط زیست به همراه باشد و نزول عذاب الهی و نابودی شهرها و ویرانگری ملتها بر جامعه ظهور یابد. بنابراین، این سؤال مطرح می‌شود که از منظر قرآن و روایات، دقیقاً چه آثار فردی و اجتماعی برای گناه آمده است. پرداختن به این موضوع از آن جهت ضروری است که درک صحیح از پیامدهای گناه، تنها محدود به انذارهای اخلاقی شخصی نیست، بلکه کلید فهم بسیاری از ناهنجاری‌ها و بحران‌های جوامع اسلامی است. شناخت این رابطه علی می‌تواند مسئولیت‌پذیری فردی و اجتماعی را افزایش داده و به ارتقای سلامت معنوی جامعه بینجامد. بی‌توجهی به این بعد اجتماعی گناه، منجر به تقلیل دین به مجموعه‌ای از مناسک فردی و غفلت از کارکردهای کلان آن در مدیریت جامعه می‌شود. در زمینه گناه و آثار آن، تحقیقات ارزشمندی انجام شده است که عمدتاً بر جنبه‌های فردی، روانشناختی و اخروی گناه متمرکز شده‌اند. از جمله این آثار می‌توان به کتاب «گناه‌شناسی» اثر محسن قرائتی، کتاب کيفر گناه و آثار و عواقب خطرناک آن اثر سید هاشم رسولی محلاتی، پایان‌نامه «گناه و آثار فردی و اجتماعی آن در قرآن و روایات» و مقاله «بررسی نقش شرم و گناه در سلامت روان» اشاره کرد. با این حال، پژوهش‌های مستقلی که به صورت نظام‌مند و تحلیلی به بررسی همزمان «آثار اجتماعی و فردی گناه» با استناد به آیات قرآن و روایات بپردازند، اندک و پراکنده است. بیشتر منابع موجود به ذکر نمونه‌هایی کلی از این آثار بسنده کرده‌اند و فاقد تحلیل ساختاریافته و تفکیک دقیق این دو حوزه هستند. تبیین نظام‌مند و تحلیل جداگانه آثار فردی و آثار اجتماعی گناه از منظر اسلام با اتکا به آموزه‌های قرآن کریم و روایات معصومین (علیهم السلام) است. در این راستا، پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش‌ها است: مهم‌ترین پیامدهای گناه بر ساحت وجودی فرد (از جمله قطع کننده ارتباط میان خداوند با بنده، قساوت قلب برای فرد به همراه دارد، چیست؟ و مکانیزم تأثیرگذاری گناهان بر پیکره اجتماع (از جمله: ویرانگری شهرها و ملتها، امنیت، محیط زیست و روابط اجتماعی) چگونه تبیین می‌شود؟ نوآوری این پژوهش در رویکرد تطبیقی و تفکیک شده آن نهفته است. در حالی که بیشتر آثار پیشین به صورت پراکنده به این موضوع پرداخته‌اند، این مقاله به صورت متمایز و نظام‌مند، آثار فردی و اجتماعی گناه را در دو بخش مجزا مورد واکاوی قرار داده و با ارائه طبقه‌بندی دقیق از این آثار، درصدد پر کردن خلأ موجود در ادبیات موضوع برآمده است. همچنین، تلاش شده است تا با استناد گسترده به آیات و روایات، تحلیل‌های خود را بر پایه‌ای مستحکم از متون دینی بنا

نهد. این پژوهش در ادامه، نخست به بررسی آثار فردی گناه پرداخته و مواردی همچون قساوت قلب، محرومیت از آمرزش، مرگ زود هنگام و نابود کننده عمل انسان با گناه را توصیف می‌کند. سپس در بخش دوم، آثار اجتماعی گناه را مورد بررسی قرار داده و مصادیقی چون نزول بلاها، نابودی محیط زیست، و اینکه چطور گناه باعث نابودی و ویرانگری شهرها و ملتهاست، برمی‌شمارد. در نهایت، نتیجه‌گیری کلی از مباحث ارائه خواهد شد.

مفهوم شناسی

معنای لغوی گناه

گناه به معنای خطا، تقصیر، معصیت، جرم، بزه، و در پهلوی «ویناس» و «گناه» به معنی خطا و تقصیر آمده است.¹

در زبان قرآن کریم با واژه های گوناگونی از گناه یاد شده است، به ترتیبی که در قرآن آمده آنها را ذکر میکنیم.

ذنب، معصیت، اثم، جرم، حرام، خطیئة، فسق، فساد، فجور، منکر، فاحشه، خبط، شر، لمم، وزر، ثقل، ح نث، آورده شده است.²

ذنب: بر وزن فُلَس به معنای گناه است و گاهی نیز بر وزن فَرَس استعمال می شود که در این هنگام به معنی دُم حیوان به کار می رود. رابطه گناه با کلمه ی ذنب به معنای دُم حیوان این است که هر کاری که عاقبت آن بد باشد آن را ذنب می گویند زیرا جزاء آن همانند دم حیوان در آخر است.³

اثم: به هر عملی گفته می‌شود که انجام‌دهنده آن کیفر می‌بیند. ریشه واژه: این کلمه از تأخیر گرفته شده است؛ زیرا گناهکار را از خیر و ثواب باز می‌دارد و او را عقب می‌اندازد، یعنی مانع رسیدن او به پاداش و سعادت می‌شود.⁴

سینّه به کار و فعل متصف به زشتی و بدی گفته می‌شود. و گفته شده که سینّه اسم برای هر فعل قبیح و ناپسند است و جمع آن سینّات می‌باشد. واژه‌های سوء و سینّه گاهی برای خود افعال قبیح به کار می‌روند و گاهی برای عقوبت‌ها و مجازات‌هایی که در پی آن اعمال می‌آیند.⁵

معنای اصطلاحی گناه :

¹. معین، فرهنگ فارسی معین، جلد 2، ص 2627

². رسولی محلاتی، کیفر گناه و آثار و عواقب خطرناک آن، ص 21

³. قریشی، قاموس قرآن، جلد 4، ص 24

⁴. اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، ص 24

⁵. همان، ص 246

گناه به هر نوع کردار، گفتار یا فکری اطلاق می شود که برخلاف فرمان های خداوند باشد. به همین دلیل به عنوان گناه شناخته می شود.¹

__ گناه یعنی نافرمانی و سرپیچی از قانون، چه قانون طبیعی و اجتماعی باشد و چه قانون الهی و دینی؛ و تخلف از آن چه در عالم دنیا و چه در روز جزا موجب عقوبت و کیفر است.²

گناه به معنای خلاف است و در اسلام هرکاری که برخلاف فرمان خداوند باشد، گناه محسوب می شود. گناه هرچند کوچک باشد چون نافرمانی خداست، بزرگ است.³

گناه، یعنی خلاف آنچه که خداوند دستور داده است عمل کردن. یعنی انسان بر خلاف رضای خدا کاری انجام دهد یا ترک کند. این است معنای گناه.⁴

1- آثار فردی گناه

گناه کردن انسان آثار های را به همراه دارد که در متون دین اسلام به آن اشاره شده. که ادامه به آنها می پردازیم.

الف _ گناه نابود کننده اعمال نیک انسان

یکی از پیامدهای شوم و زیانبار گناه، خاصیت ویرانگری آن در ساحت اعمال نیک است؛ چنان که گناهان، کارهای شایسته را از اثر و خاصیت می اندازد و ثمره شان را از بین می برد. بر این پایه، اگر گناهکاری دست به کار خیری نیز بزند، آن عمل نیک نتیجه مطلوب نخواهد داشت و پاداشی در پی نمی آورد.

در آیات قرآن کریم، شانزده بار از «احباط» یا بی اثر شدن اعمال سخن به میان آمده و با تأمل در مجموع این آیات، درمی یابیم که گناهان بزرگای چون کفر، شرک، تکذیب آیات الهی، انکار معاد، ارتداد و دشمنی با پیامبران، باعث حبط و نابودی کامل اعمال نیک می گردند.

برای روشن تر شدن موضوع، به این مثال توجه کنید: اگر کسی سنگی را از مسیر رهگذران بردارد تا آسیبی متوجه آنان نشود، این کار پسندیده است؛ اما اگر همین شخص، در فاصله کمی، خود جاده را ویران کرده و راه عبور مردم را بسته باشد، آن گناه بزرگ که ویرانی جاده است اثر این عمل نیک کوچک را محو و خنثی می سازد.⁵

امام صادق (علیه السلام) در کلامی گهربار و پندآموز می فرماید: «بکوشید تا کار شایسته انجام دهید و اگر نمی توانید، دست کم گناه نکنید. آن که بنایی می سازد و آن را خراب نمی کند،

1. اوصاف الاشراف، ص ۲۵-۲۶

2. رسولی محلاتی، همان، ص ۲۲

3. قرائتی، گناه شناسی، ص ۷

4. اخلاق درخانه، ص ۱۶۴-۱۶۵

5. محمدی اشتهاردی، گناه شناسی، ۲۸۸

به مرور بنایش هرچند کوتاه بالا می‌رود و استوار می‌ماند؛ اما آن که می‌سازد و سپس خود ویرانش می‌کند، هرگز صاحب بنا نخواهد شد.¹

از این رو، گناهان بزرگ، اعمال نیک را بی‌اثر و پوچ می‌کنند؛ همان‌گونه که تکبر و نافرمانی ابلیس در برابر فرمان سجده بر آدم علیه السلام، ثواب شش هزار سال عبادت او را یکسره بر باد داد.²

پس، باید همواره این هشداری بزرگ را در نظر داشت که انسان گناهکار نباید به اعمال نیک خود ببالد، چرا که چه بسیار است که گناهانش، پاداش همه کارهای نیک او را در کام نیستی می‌کشد.³

ب_ گناه قطع کننده ارتباط بین بنده با خداوند

بی گمان، یکی از آثار ویرانگر گناه، قطع پیوند روحانی بنده با پروردگار مهربانش است. تنها مایه‌ی آرامش دل‌های بی‌قرار، توجه به ذات پاک او و نجوای دعا در آستان مقدس‌اش است و اگر این ارتباط آسمانی گسسته شود، زندگی به جهنمی سوزان بدل می‌گردد. آنچه ریشه‌های این پیوند را می‌سوزاند و توفیق مناجات و توجه به حضرت حق را از انسان می‌رباید، گناه است.⁴

معصومین (علیهم‌السلام) با بیانات گوناگون بر این حقیقت تأکید فرموده‌اند. از جمله امام صادق (علیه‌السلام) می‌فرمایند:

پدرم همواره می‌فرمود: چیزی بیش از گناه، دل را تباه نمی‌سازد؛ زیرا انسان گناهی مرتکب می‌شود و بر آن پافشاری می‌ورزد تا آنجا که گناه بر قلبش چیره می‌شود و آن را دگرگون و وارونه می‌سازد.⁵

و در روایتی دیگر، هشدار می‌دهند:

هنگامی که انسان مرتکب گناهی می‌شود، لکه‌ای سیاه بر دلش می‌نشیند. اگر توبه کند و بازگردد، آن لکه محو می‌شود؛ ولی اگر بر گناه خود بیفزاید، سیاهی افزون می‌گردد تا آنجا که بر تمامی دلش چیره می‌شود و هرگز رستگار نخواهد گردید.⁶

1. فتحعلی خانی، علم اخلاق ۱، ص ۲۵۵

2. دشتی، نهج البلاغه، خطبه ۱۹۲

3. محمدی اشتهااردی، همان، ۲۸۹

4. رسولی محلاتی، همان، ص ۱۰۵-۱۰۶

5. کلینی، اصول کافی، جلد ۳، ص ۳۷۰

6. همان، ص ۳۷۳

کام گناه فرو روند و در نتیجه، عذاب الهی بر آنان محقق گردد و یکسره آن سرزمین را با خاک یکسان کنیم.¹

از این آیات الهی به روشنی برمی آید که شیوع گناه، طلیعه‌ی نابودی و زوال است. هرگاه در جامعه‌ای، خوش‌گذرانی، عیاشی و نافرمانی از خدا رواج یابد، آن قوم باید خود را برای عذابی سخت و نابودی قریب‌الوقوع آماده سازد. مطالعه‌ی تاریخ گذشتگان گواهی راستین بر این حقیقت است؛ تمدن‌های بزرگی که به فساد و معصیت روی آوردند، دیری نپایید که از صفحه‌ی روزگار محو شدند و امروز تنها نامی از آنان در لابه‌لای اوراق تاریخ برجای مانده است، تا آیندگان از سرنوشت دردناک آنان عبرت گیرند و به هوش باشند.²

نتیجه‌گیری

این تحقیق با هدف تبیین آثار فردی و اجتماعی گناه از منظر اسلام انجام شد و اهمیت آن از آنجا ناشی می‌شود که شناخت این آثار می‌تواند به عنوان بازدارنده‌ی قدرتمند، انسان را از ارتکاب معاصی بازدارد و جامعه را به سوی صلاح و رستگاری رهنمود کند. نتایج حاصله از این پژوهش نشان داد که گناه، هم در سطح فردی و هم در سطح اجتماعی، دارای پیامدهای ویرانگری است. در بُعد آثار فردی، یافته‌ها حاکی از آن است که گناه همچون پرده‌ای تاریک، میان انسان و پروردگارش حایل می‌شود و باعث قطع رابطه معنوی با منبع فیض الهی می‌گردد. این امر به تدریج موجب تاثیر های بر فرد می‌شود از جمله از بین رفتن روزی، گناه و نافرمانی از خداوند، روزی حلال و فراوان را از انسان مضایقه می‌کند. همان‌گونه که تقوا و پرهیزگاری، عامل جلب روزی است، گناه سبب تنگ‌دستی و محرومیت از نعمت‌های الهی می‌شود. گناه سبب کفر در انسان، تداوم بر گناه، بر قلب انسان پرده می‌اندازد و به تدریج زمینه‌ساز انکار حقایق و حتی کفر می‌گردد. گناه انسان را از درک نور الهی محروم می‌سازد و راه را برای الحاد و شرک می‌گشاید. مرگ زودرس برای فرد، گناه عمر انسان را کوتاه و مرگ او را بی‌امان می‌کند. در روایات آمده است که صدقه و صلح‌رحم عمر را طولانی می‌کند، در حالی که گناه و قطع رحم، مرگ زودرس را به همراه دارد. قساوت قلب، تکرار گناه، قلب انسان را مانند سنگی سخت و نفوذناپذیر می‌سازد. این قلب دیگر از موعظه و یاد خدا تاثیر نمی‌پذیرد و انسان را از رحمت الهی دور می‌کند. نابودی اعمال نیک، در انسان گناه همچون آتشی است که اعمال نیک انسان را به خاکستر می‌نشاند. چه بسا عبادت‌های طولانی که با ارتکاب یک گناه بزرگ، ارزش و اثر خود را از دست می‌دهند. محرومیت از آمرزش

¹ اسراء، آیه 16

² رسولی محلاتی، همان، ص 159

الهی، استمرار بر گناه و توبه نکردن، انسان را از درگاه رحمت بی‌انتهای الهی محروم می‌کند. تا زمانی که فرد از گناه خود بازنگردد، شایسته بخشش خداوند نیست. تأثیر در روح و روان فرد، گناه آرامش روحی را از انسان سلب کرده و باعث اضطراب، اندوه و تاریکی درون می‌شود. این حالت، نتیجه دوری از منبع اصلی آرامش، یعنی ذات پاک خداوند است. در بُعد آثار اجتماعی نیز نتایج تحقیق بیانگر آن است که گناهان، به ویژه گناهان عمومی، بنیان‌های جامعه را سست می‌کنند. عاملی برای بلا، منجر به نابودی محیط زیست می‌شود، تأثیر گناه بر تخریب محیط زیست: گناهانی مانند طمع و اسراف که ناشی از پیروی از هوای نفس است، انسان را به بهره‌کشی بی‌رویه از طبیعت سوق می‌دهد. این رفتارها که برخلاف تعادل و حکمت الهی است، منجر به آلودگی، نابودی منابع و برهم خوردن توازن زیست‌بوم می‌شود. تأثیر گناه بر نابودی شهرها و ملت‌ها: گناهان اجتماعی مانند ظلم، فساد و تبعیض، باعث از بین رفتن اعتماد عمومی و تضعیف همبستگی اجتماعی می‌شوند. این امر بنیان‌های یک جامعه را سست کرده و آن را در برابر بحران‌های داخلی و خارجی آسیب‌پذیر می‌کند که در نهایت به نابودی و فروپاشی می‌انجامد. که موهبتی الهی برای بهره‌وری نسل‌هاست. همچنین، گناهان یکی باعث ویرانی شهرها و تمدن‌ها می‌شوند، چرا که عذاب الهی در امت‌های گذشته همواره در پی گسترش فساد و طغیان نازل شده است. امتیاز و دستاورد این تحقیق در گردآوری نظام‌مند و طبقه‌بندی جامع این آثار در دو حیطه فردی و اجتماعی، و ارائه آن در قالب زبانی روان و قابل درک برای عموم است. این پژوهش می‌تواند به عنوان متنی آموزشی در مراکز حوزوی و دانشگاهی مورد استفاده قرار گیرد و بستری برای تحقیقات در زمینه راهکارهای عملی مقابله با گناه فراهم آورد.

فهرست منابع و مأخذ

*قرآن کریم.

*نهج البلاغه.

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، فضائل و مکافات اعمال در دنیا و آخرت، قم: محمد امین، چاپ بیست و پنجم، ۱۳۹۳.
۲. اصفهانی، راغب، مفردات الفاظ القرآن، بیروت: دارالکتب العربی، ۱۳۸۱.
۳. باقری طلقانکی، علی اکبر و ناصری نژاد، مهدی، برای تمام خانواده‌ها شامل ۸۷ موضوع اعتقادی اخلاقی تربیتی در قالب آیات و روایات حکایات، جلد ۱، قم: انتشارات نصایح، چاپ دوم، ۱۳۸۶.
۴. جوادی عاملی، عبدالله، مفاتیح الحیة، قم: اسراء، چاپ هفتم، ۱۳۹۱.
۵. خمینی، روح الله، موسوعة الامام خمینی شرح چهل حدیث (اربعین حدیث)، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(س)، چاپ پنجاه و هفتم، ۱۳۹۲.
۶. دستغیب، سید عبدالحسین، گناهان کبیره، قم: اسلامی (وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم)، چاپ بیست و هفتم، ۱۳۹۵.
۷. رسولی محلاتی، هاشم، کیفر گناه و آثار و عواقب خطرناک آن، قم: تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، چاپ اول، ۱۳۸۲.
۸. صمدی، علی اکبر، آثار گناه در زندگی و راه جبران آن، قم: مسجد مقدس جمکران، چاپ دوم، ۱۳۸۶.
۹. طوسی، خواجه نصیرالدین، اوصاف الاشرف، مصحح: مجتبی مصباح، قم: بینش، چاپ اول، ۱۳۸۵.
۱۰. فتحعلی خانی، محمد، علم اخلاق ۱، قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی، چاپ دوم، ۱۳۸۹.
۱۱. فرید، مرتضی و سجادی، محمدصادق، اخلاق از دیدگاه قرآن و عترت، تهران: دفتر نشر اسلامی، ۱۳۶۲.
۱۲. فیض پور، محسن، گناه و سبب آن (متن سخنرانی‌های استاد حسین انصاریان)، قم: دارالعرفان، چاپ اول، ۱۳۹۰.

۱۳. قرائتی، محسن، تفسیر نور، جلد ۲، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چاپ هفدهم، ۱۳۸۷.
14. قریشی، سید علی‌اکبر، قاموس القرآن، جلد ۳ و ۴، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ یازدهم، ۱۳۸۶.
15. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، جلد ۲، قم: دارالحديث، ۱۳۸۷.
16. گروه اخلاق و عرفان، گناه توبه (پرسش و پاسخ دانشجویی)، قم: نشر معارف، چاپ سوم، ۱۳۹۱.
17. مجتبی، سید جلال‌الدین، علم اخلاق اسلامی، جلد ۳، تهران: حکمت، چاپ نهم، ۱۳۸۹.
18. مجلسی، محمدتقی، بحارالانوار، جلد ۷۱، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۰.
19. محمدی اشتهاردی، محمد، گناه شناسی، تهران: پیام آزادی، چاپ ششم، ۱۳۷۱.
20. مطهری، مرتضی، حکمت‌ها و اندرزها، جلد اول، تهران: صدرا، چاپ بیست و هشتم، ۱۳۸۹.
21. مظاهری، حسین، اخلاق در خانه، اصفهان: مؤسسه فرهنگی مطالعاتی الزهرا(س)، چاپ پانزدهم، ۱۳۹۳.
22. معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، امیر کبیر، شانزدهم، 1395.
23. مغنیه، محمدجواد، ترجمه فلسفه الاخلاق فی الاسلام، مترجم: عبدالحسین صافی، قم: مؤسسه دارالکتب الاسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۶.
24. مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق در قرآن، قم: مدرسه الامام علی بن ابی‌طالب(ع)، چاپ اول، ۱۳۷۷.
۲۵. _____، مشکات هدایت، قم: مدرسه الامام علی بن ابی‌طالب(ع)، ۱۳۸۵.
26. _____، گفتار معصومین(ع)، جلد ۲، قم: مدرسه الامام علی بن ابی‌طالب(ع)، ۱۳۸۷.
27. _____، مثال‌های زیبای قرآنی، قم: نسل جوان، چاپ اول، ۱۳۸۲.
28. نراقی، احمد، معراج السعادة، تهران: انتشارات راه علم، چاپ اول، ۱۳۸۶.
29. نیلی‌پور، مهدی، بهشت اخلاق (بررسی ۳۱۳ واژه اخلاقی)، جلد ۱، قم: مؤسسه تحقیقاتی حضرت ولی عصر(عج)، چاپ پنجم، ۱۳۸۸.

30. هاشمی رفسنجانی، اکبر، فرهنگ قرآن، جلد ۲۲، قم: مرکز فرهنگ و معارف قرآن، چاپ اول، ۱۳۸۹.

31. همدانی نجفی، محمد، درخشان پرتوی از اصول کافی، قم: چاپخانه علمیه قم، ۱۳۶۳.